

УДК 008+[7.091.8:061.2+7.072.3](477.65) «18/19»

*Боса Ірина Олександрівна,
провідний мистецтвознавець відділу Образотворчого мистецтва
Інституту мистецтвознавства етнології та етнографії
ім. М. Т. Рильського НАН України*

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА ПЕРЕСУВНИХ ХУДОЖНІХ ВИСТАВОК І ЙОГО ВПЛИВ НА ХУДОЖНЄ ЖИТТЯ ЄЛИСАВЕТГРАДА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРОВІНЦІЙНОЇ ХУДОЖНЬОЇ КРИТИКИ

На основі матеріалів місцевої преси у статті аналізується виставкова діяльність Товариства пересувних художніх виставок у Єлисаветграді наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. Зокрема досліджуються організаційні умови художньо-виставкової діяльності товариства у місті. З'ясовується вплив виставок на культурно-мистецьке життя міста і на мистецтво в цілому.

Ключові слова: Товариство пересувних художніх виставок, Єлисаветград, освіта, художня культура, мистецтво.

На основе материалов местной прессы в статье анализируется выставочная деятельность Товарищества передвижных художественных выставок в Елисаветграде конца ХІХ – нач. ХХ в. В частности исследуются организационные условия художественно-выставочной деятельности товарищества в городе. Выясняется влияние выставок на культурно-художественную жизнь города и на искусство в целом.

Ключевые слова: Товарищество передвижных художественных выставок, Елисаветград, образование, художественная культура, искусство.

The article present on the material in the local press the exhibition activities Peredvizhnikov in Elisavetgrad on the late ХІХ – early ХХ century. Specifically studied organizational terms of artistic and exhibition activity in society. It turns out the impact of exhibitions on cultural and artistic life of the city and the arts in general.

Key words: Peredvizhniki, Yelisavetgrad, education, art and culture, art.

Важливу роль у консолідації художніх сил і активізації мистецького життя провінційних міст в 70–90-х рр. ХІХ ст. відіграло Товариство пересувних художніх виставок, яке було створено за ініціативи І. М. Крамського у Петербурзі та на ідеологічних засадах об'єднувало російських і українських художників. Визначальною у діяльності товариства була просвітницька місія серед простого народу: влаштування безкоштовних пересувних виставок по всій території Російської імперії, які популяризували нове демократичне реалістичне мистецтво. Ці виставки формували світогляд і визначали атмосферу художнього життя міст, де вони проходили. Передвижники підтримували місцевих митців, стимулювали діяльність художніх шкіл,

товариств, виставкову діяльність, чим сприяли успішному становленню й розвитку українського образотворчого мистецтва.

Діяльність Товариства пересувних художніх виставок розглядалася в узагальнюючих працях російських дослідників: Ф. С. Рогінської [17], Н. А. Єзерської [9], Е. П. Гомберг-Вержбинської [5], Г. К. Бурової [2] та ін. Серед українських дослідників слід виділити П. І. Говдю [8], О. М. Коваленко [10], Л. Г. Членову [18], однак цими авторами Єлисаветград згадувався лише побіжно і увага в основному зосереджувалася на вивченні діяльності товариства у великих культурних центрах. За межами наукових досліджень все ще залишається регіональний пласт українського мистецтва і культури, без вивчення якого загальна картина художнього життя України є неповною і недостатньо об'єктивною.

Першу пересувну виставку після Петербурга і Москви організатори Товариства пересувних художніх виставок направили до Києва і Харкова, згодом до цих міст долучилися Одеса, Полтава, Катеринослав і Єлисаветград. Те що V виставка товариства у 1876 р. відвідала Єлисаветград, сталося майже випадково і було пов'язано із відкриттям цієї виставки у Одесі, яка тоді перебувала у стані підготовки до оборони у війні з Туреччиною. Відвідувачів на виставці майже не було, тому організатори скоротили термін перебування виставки у цьому місті і направили її до Єлисаветграда [4, с. 27, 29].

У Єлисаветграді для виставки було виділено просторе приміщення Дворянського зібрання, а ця визначна подія у культурному житті міста була відмічена в місцевій газеті «Єлисаветградский вестник» 24 і 31 жовтня 1876 р. двома короткими повідомленнями про відкриття і закриття виставки також писали, що цю виставку відвідало всього 800 глядачів [3, с. 3]. У порівнянні з іншими містами ця цифра для організаторів виставки була невтішною і прибуток від неї навіть не відшкодував витрати на перевезення, скоріш за все саме тому п'ять наступних років організатори обминали Єлисаветград.

У зв'язку з цим члени місцевого Товариства поширення грамотності і ремесел звернулися до художника П. О. Крестоносцева, який був близьким до кола передвижників і нещодавно переїхав з Петербурга до Єлисаветграда, з проханням, щоб він особисто поклопотався перед головним управління Товариства пересувних виставок про відвідування їх виставками міста. Єлисаветградська громада зобов'язувалася взяти на себе всі витрати за проїзд, облаштування і утримання виставок [6, с. 3].

Завдяки старанням громадськості міста вже X виставка Товариства передвижників 1882 р. направилася до Єлисаветграда, у місті вона була другою.

За даними видань «Товарищество передвижных художественных выставок: Письма, документы 1869–1899» та «Передвижники і Україна» [4, с. 3] відомо, що у Єлисаветграді було проведено 20 пересувних виставок, однак в одній із місцевих газет «Голос Юга» була замітка: «З наявних у нас відомостей люб'язно повідомлених нам правління товариства пересувні виставки відвідали Єлисаветград 12 разів: у 1876, 1882, 1883, 1884, 1886, 1887, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, і останній раз в 1896 році» [14, с. 3]. У цій публікації не було відомостей про виставку 1895 р., мабуть, її пропустив автор статті, в іншому випадку можна вважати, що у місті відбулося 19 пересувних художніх виставок.

Виставки Товариства пересувних художніх виставок, які експонувалися в Єлисаветграді

Порядковий номер виставки, що експонувалася у Єлисаветграді	Порядковий номер Пересувної художньої виставки організованої товариством	Дата експонування виставки у місті	Кількість відвідувачів
1	IV	24.10. – 01.11.1876	800
2	V	6.10. – 24.10.1882	2250
3	XI	26.09. – 3.10.1883	1294
4	XII	7.10. – 29.10.1884	1730
5	XIV	9.11. – 21.11.1886	1825
6	XV	30.09.-12.10.1887	1270
7	XVIII	31.10. – 14.11.1890	1911
8	XIX	22.10. – 14.11.1891	1478
9	XX	3.11. – 15.11.1892	1244
10	XXI	2.10. – 14.10.1893	1389
11	XXII	13.11. – 27.11.1894	1435
12	XXIII	5.11. – 19.11.1895	1120
13	XXIV	22. 10 – 01. 12 1896	?
14	XXVI	4.11. – 15.11.1898	1925
15	XXVII	28.10. – 7.11.1899	1420
16	XXVIII	31.10. – 7.11.1900	1210
17	XXIX	22.10. – 28.10.1901	849
18	XXX	16.10. – 27.10.1902	1423
19	XXXVII	листопад 1909	?
20	XXXI	2.11. – 15.11.1913	?

Протягом усієї своєї діяльності передвижники приділяли значну увагу залученню на свої виставки учнівської молоді. Особлива увага приділялася учням рисувальних шкіл, які користувалися правом відвідувати виставки за незначну плату або ж зовсім безкоштовно. Крім безкоштовного входу, учням дозволялося копіювати прямо в залі картини, які були представлені в експозиції, коли там не було глядачів.

У місті П. О. Крестоносцевим були організовані Вечірні рисувальні і креслярські класи, які були відкриті на громадських засадах для всіх бажаючих. Про одну із виставок

розпорядник, художник П. А. Івачов, писав до Харкова у листі до О. О. Потєбні: «Єлисаветградці зустріли виставку досить привітно, дали прекрасне приміщення в Дворянському клубі, і відвідувачів було 2250 чол. Збір – 540 руб., а дивіденду залишилося 288 руб. Більшого вимагати не можна з цього маленького міста (...). Зате в них є при земському реальному училищі прекрасна Рисувальна школа, що й не снилося Харкову. Учнів 60 осіб... Вчителем академік Крестоносцев» [19, с. 41]. Це свідчення високої оцінки діяльності Вечірніх рисувальних і креслярських класів, адже Харківська рисувальна школа, відкрита ще значно раніше (1869 р.), разом з Київською та Одеською вважалася на той час чи не однією із кращих [4, с. 27].

Піклуючись про поліпшення художньої освіти в провінції, передвижники надавали місцевим художнім школам допомогу, дарували оригінали робіт видатних художників. У документації єлисаветградських Вечірніх рисувальних і креслярських класів є супроводжуючий лист завідуючого пересувними виставками П. А. Івачова про те, що класам були подаровані картини: «Грузчик» і «Вітряк» роботи В. Д. Поленова; три етюди з натури художника О. О. Кисельова; «Старець» М. О. Ярошенка та «Кримський вид» Ю. Ю. Волкова [7, с. 41]. Очевидно, що згодом додалися й інші твори, але на сьогодні відомостей про це немає.

Преса стверджувала, що діяльність Товариства була надзвичайно корисним явищем в громадському житті міста, адже завдяки йому твори мистецтва його мешканці бачили в оригіналах, а не в репродукціях; тобто нарівні з жителями великих культурних центрів глядачі знайомилися з досягненнями та успіхами реалістичного мистецтва. ХІ-та виставка Товариства пересувних художніх виставок експонувалася у Єлисаветграді Після цього виставка побувала у Києві та в інших містах. Напередодні приїзду виставки до Одеси у місцевій газеті з'явилася замітка «ХІ передвижная выставка в Елисаветграде», звідки нам стає відомо, які твори були представлені тоді на виставці. Так, тоді вперше демонструвались такі шедеври як «Хресний хід у Курській губернії» І. Ю. Рєпіна та «Меншиков у Березові» В. І. Сурикова, які згодом були закуплені з цієї виставки П. М. Третьяковим; були названі також як автори І. М. Крамської, К. Є. Маковський, І. І. Шишкін, В. Д. Поленов, М. О. Ярошенко [16, с. 143].

ХІІ-а виставка Товариства пересувних художніх виставок 1884 р. проходила в Єлисаветграді з 7 до 20 жовтня 1884 р. У пресі було вміщено схвальний відгук про виставку, анонімний автор також підкреслював важливу роль пересувних виставок у ознайомленні провінційної публіки з кращими творами реалістичного напрямку та розвитку художнього смаку у місцевого населення [15, с. 3]. Розпорядником цієї виставки був Є. М. Хруслов, він писав у листі з Єлисаветграда до О. О. Кисельова, оцінюючи можливості придбання картин місцевими жителями: «Шанувальники живопису тут є, – на жаль, не грошовиті тільки». Тоді з цієї виставки у Єлисаветграді була закуплена лише одна маленька картина В. К. Менка «Рання весна» за 150 р., яку придбав московський купець Бакланов [4, с. 36].

У тодішній періодиці про Х виставку було надруковано статтю, автором якої був П. О. Крестоносцев. Як художник-педагог, він розумів необхідність проведення різноманітних виставок для виховання молоді і наголошував, що виставки – це не тільки прекрасне свято мистецтва, але й унікальна можливість для учнів безпосереднього

навчання у найкращих майстрів живопису. Тому і мав угоду з організаторами виставок про те, що його учні Вечірніх рисувальних і креслярських класів завжди організовано й безкоштовно «по квитках Крестonosцева» відвідували ці виставки [8, с. 3].

XV виставка Товариства пересувних художніх виставок 1887 р. експонувалася в Єлисаветграді наприкінці вересня – на поч. жовтня. У газеті «Єлисаветградский вестник» про неї була надрукована невелика замітка – «XV передвижная выставка картин». «Якщо Магомет не йде до гори, тоді гора йде до Магомета», – так висловився про передвижників у провінції невідомий автор. Як свідчить кількість проданих квитків (1270), виставка не користувалася успіхом, тож наступні три роки виставки оминали місто. У деякій мірі можна говорити, що місцева глядацька публіка була інертною, однак містяни прикладали максимум зусиль, щоб повернути виставки до Єлисаветграда.

До відкриття XVIII виставки у місті було видано її каталог «Каталог XVIII передвижной выставки... Єлисаветград, 1890 г.». І порівняно з попередніми виставками, її експонування значно частіше висвітлювалося на сторінках місцевої періодики, щоб максимально привернути увагу жителів міста. Ця виставка для міста була особливою для містян ще й тому що на ній були представлені твори єлисаветградських художників: «Етюд» Ф. С. Козачинського та «В околицях По» І. П. Похитонова, який тоді жив у Франції і передав роботу для експонування на виставках передвижників [4, с. 3].

Наступна XIX-а виставка Товариства пересувних художніх виставок 1891 р. відкрилася в Єлисаветграді 22 жовтня і тривала до 14 листопада. До виставки у місті знову було випущено ілюстрований «Каталог XIX-й передвижной выставки картин Товарищества передвижных выставок. Єлисаветград, 1891 г.», за яким видно, що на виставці було представлено 170 картин, авторами яких було 33 члени Товариства і 46-и експонентів.

Виставки передвижників організовувалися завдяки сподвижницькій праці громадськості, місцевих чиновників вони переважно не цікавили і викликали незадоволення, коли треба було долучатися до їх організації. Найбільше проблем виникало у зв'язку із перевезенням виставок залізницею, а також віднайденням приміщень для них. Часто проблемою ставала дуже висока ціна, виставлена за оренду приміщень, яка, зазвичай, становила в середньому 10 % від вхідної плати. Такі перешкоди часто не давали можливості розгортати експозиції виставок в повному обсязі. Тож часто у провінційні міста прибувало 40–80 % експонатів, від кількості експонатів, які виставлялися у Петербурзі чи Москві.

XXI виставка Товариства пересувних художніх виставок 1893 р. експонувалася в Єлисаветграді з 2 по 14 жовтня. Прикметно, що на цій виставці кількома творами було представлено й українську тематику. Це були картини «Гадання» М. К. Пимоненка а також «Хутірець Полтавської губ.» та «Дівчинка з Малоросії» М. Г. Бодаревського [18, с. 8].

Найуспішнішою у Єлисаветграді стала XXVI виставка Товариства пересувних художніх виставок, яка експонувалася з 4 до 15 листопада 1898 р. Відомо, що цю виставку у Києві оглянуло 6374 ос.; у Харкові – 5530 ос.; у Полтаві – 1294 ос. У Єлисаветграді на цій виставці побувало 1925 жителів міста (тоді тут проживало 60963,6 жителів). Значний інтерес публіки був викликаний, тим, що на відміну від попередніх виставок, вона була більш різножанрова – експонувався майже 200 полотен, на прикладі

яких глядачі побачили живопис двох зовсім різних художніх шкіл – представників північної Петербурзької школи (М. В. Нестеров, В. М. Васнецов, В. О. Серов, І. І. Шишкін, І. І. Левітан) і південної Одеської школи (К. К. Костанді, М. Д. Кузнецов, П. О. Нілус, Г. С. Головков). Український колорит виставки створювали світлі та романтичні пейзажі С. І. Світославського та М. К. Пимоненка.

Про XXXVII виставку Товариства пересувних художніх виставок відомо, лише те, що вона експонувалася в Єлисаветграді протягом листопада 1909 р. Повідомлень і відгуків про неї у місцевій періодиці не знайдено. Відомо тільки, що на виставці була картина М. К. Пимоненка «Орачі», яку купив тоді власник місцевого заводу сільськогосподарських машин Роберт Ельворті. На час експонування виставки у Єлисаветграді, Р. Ельворті не було у місті. Повернувшись, він почув захоплені відгуки про картину «Орачі», на якій було зображено милий його серцю сільськогосподарський сюжет. Р. Ельворті наздогнав пересувну виставку у Полтаві і купив роботу.

Нині цей твір належить його онукові – Майклові Веббу, який проживає у Великобританії. У радянські часи М. Вебб прислав до Кіровограда фотокопію картини в натуральну величину, за якою місцевий художник М. Г. Бондаренко створив її живописну копію і подарував музею заводу «Червона зірка» (колишній завод Ельворті) [1, с. 30].

XXXI-а виставка Товариства пересувних художніх виставок була ювілейною – вона присвячувалося 50-річчю заснування І. М. Крамським Санкт-Петербурзької Артїлі – першої в Російській імперії самостійної організації художників. Єлисаветград став першим містом, який приймав цю ювілейну виставку 9 листопада. Задовго до зустрічі з творами давно знайомих і улюблених художників місцева преса вже інформувала про підготовки до цієї події: «Як видно із назви виставки, що відкривається у нас, вона існує вже 41 рік, а першим кроком до створення пересувних виставок став 1873 рік – коли кілька художників покинули академію» [11, с. 3]; «Після тривалої перерви впродовж кількох років в Єлисаветград прибуде Пересувна виставка» [12, с. 3]: «Вчора до Єлисаветграда прибув представник передвижників для пошуку приміщення для виставки. Новий Голова дворянства барон М. П. Медем дуже співчутливо поставився до думки про організацію виставки і надав безоплатно зал у будинку Дворянського зібрання» [13, с. 3]. У день відкриття виставки у газеті «Голос Юга» було надруковано велику статтю, де, зокрема, писалося: «У слабо розвиненому мистецькому житті нашого міста сьогодні велика і радісна подія. Сьогодні відкривається 41-а виставка передвижників. Як ми і відзначали, передвижники у своїх поїздках по Росії раніше часто заїжджали до Єлисаветграда. Але потім внаслідок поганого відвідування виставок публікою наше місто стали обходити» [14, с. 3]. У цій самій статті відзначалося, що за останні роки передвижники сприяли підвищенню інтересу до мистецтва, як у всій країні так і серед жителів міста: «Підтвердженням цього є успіх місцевої виставки влаштованої на початку цього року Товариством поширення грамотності, серйозно вже думаємо про постійний музей за сприяння Академії мистецтв, про що тільки-що отримані сприятливі відомості. Слід очікувати, що наші гості-передвижники отримають у нас заслужений прийом, після якого вони стануть нашими постійними і бажаними гостями» [14, с. 3].

Також редакція повідомляла, що у наступному номері газети буде вміщено ілюстрований додаток, присвячений передвижникам, де будуть портрети учасників

останньої виставки і коментар до їхніх творів. Ці матеріали були додані до № 254 «Голоса Юга», що вийшов 3 листопада. Це був нарис про історію Товариства пересувних художніх виставок з портретами: В. Є. Маковського, В. Д. Полєнова, Г. Г. Мясоедова, В. М. Максимова, І. Ю. Рєпіна, О. О. Кисельова, М. Д. Кузнєцова та ін. У газеті повідомлялося, що мешканці міста першими оглянуть нову картину І. Ю. Рєпіна «Дуель», яку у Петербурзі та Москві ще не бачили: «Вчора виставку відвідав Херсонський губернатор Гревєніц у супроводі Голови дворянства Медема та інших осіб. Завідувач виставки М. Кирилов отримав із Петербурга прохання зробити знімок з картини Рєпіна «Дуель», так, як один з петербурзьких колекціонерів веде перемовини про її закупку» [11, с. 3].

Загалом за три десятиліття пересувні виставки у Єлисаветграді відвідало 24 784 осіб (за проданими квитками). Але відвідувачів було у кілька разів більше, враховуючи учнів місцевих навчальних закладів, які відвідували виставки безкоштовно.

Порівняльний аналіз відвідування виставок передвижників у різних містах свідчить, що у провінційних містах вони викликали значно більший інтерес, ніж у столиці. За даними, вміщеними у ювілейному буклеті, виданому до 25-річчя Товариства пересувних художніх виставок, кількість відвідувачів виставок у Єлисаветграді на кожну 1000 жителів міста становило 34 особи. За цим показником місто випереджало такі культурні центри як Петербург (18) та Москва (19). В інших українських містах виставки відвідувалися так само активно (Київ – 47, Харків – 34 на кожні 1000 жителів міста).

Громадськість Єлисаветграда завжди тепло зустрічала виставки передвижників, а преса стверджувала, що діяльність Товариства була надзвичайно плідною і корисною для громадського життя міста, адже завдяки йому Єлисаветградці регулярно знайомилися з досягненнями реалістичного мистецтва. Завдяки цим виставкам у краї зародилася і розвинулася художня критика, про що свідчать численні публікації у місцевій періодиці. Велике значення ці виставки мали для зростання та становлення місцевих художників, які були відірвані від мистецьких кіл великих культурних центрів.

Загалом, виставки в Єлисаветграді стали важливим кроком на шляху до естетичного виховання населення краю. Вони знайомили громадськість із «традиційними» та «новітніми» стильовими пошуками, залучали глядачів та місцевих митців до художнього процесу, тим самим активізували художнє життя міста. Саме виставки були одним із важливих факторів на шляху до реалізації ідеї про відкриття в Єлисаветграді художнього музею.

Література:

1. Босий П. В. Роберт Пірс Ельворті / Босий П. В. – Кіровоград, 2012. – 342 с.
2. Бурова Г. К. Товарищество передвижных художественных выставок : в 2 т. – Т. 1. Перечень произведений и библиография / Бурова Г. К., Гапонова О. И., Румянцева В. Ф. – Москва : Искусство, 1952. – 456 с.
3. Виставка // Єлисаветградський вестник. – 1876. – 31 окт. – 4 с.
4. Говдя П. І. Передвижники і Україна / Говдя П. І., Коваленко О. М. – Київ : Мистецтво, 1978. – 118 с.
5. Гомберг-Вержбінська Э. П. Передвижники / Гомберг-Вержбінська Э. П. – Ленинградское отделение издательства «Искусство», 1970. – 228 с.
6. Два слова на заштиту русского искусства. 10-я Передвижная выставка в Харькове // Харьков. губ. ведомости. – 1882. – 20 марта. – 4 с.
7. Державний архів Кіровоградської області – Ф. 60, оп. 1, спр. 41.

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА ПЕРЕСУВНИХ ХУДОЖНІХ ВИСТАВОК І ЙОГО ВПЛИВ НА ХУДОЖНЄ ЖИТТЯ
ЄЛИСАВЕТГРАДА КІНЦЯ ХІХ– ПОЧАТКУ ХХ СТ. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРОВІНЦІЙНОЇ ХУДОЖНЬОЇ КРИТИКИ

Переписка с попечителем Одесского округа о проведении чтений религиозного содержания. Прошения об оказании материальной помощи о разрешении сдавать в найм частные квартиры. 22 мая – 26 ноября 1883 – 1886 гг., 182 арк. 8. Десятая передвижная русская художественная выставка в Елисаветграде // Елисаветградский вестник. – 1882. – 10 окт. (№ 111). – 4 с. 9. Езерская Н. А. Передвижники и национальные художественные школы народов России / Езерская Н. А. – Москва : Изобразит. искусство, 1987. – 288 с. 10. Коваленко А. Н. Передвижники и Украина : (страницы русско-украинских культурных связей) / Коваленко А. Н. – Київ : Наук. думка, 1979. – 170 с. : ил. 11. Местная жизнь // Голос Юга. – 1913. – 16 сент. – 4 с. 12. Местная жизнь // Голос Юга. – 1913. – 17 сент. – 4 с. 13. Местная жизнь // Голос Юга. – 1913. – 18 сент. – 4 с. 14. Местная жизнь // Голос Юга. – 1913. – 2 нояб. – 4 с. 15. О XII-й передвижной выставке // Елисаветградский вестник. – 1884. – 10 окт. – 4 с. 16. Одиннадцатая передвижная выставка в Елисаветграде // Одесский вестник. – 1883. – 13 окт. – 4 с. 17. Рогинская Ф. С. Товарищество передвижных художественных выставок : исторические очерки / Рогинская Ф. С. ; общ. ред. Н. А. Езерской ; НИИ теории и ист. изобраз. иск. АХ СССР. – Москва : Искусство, 1989. – 430 с. : ил. 18. Членова Л. Г. Українські художники-передвижники : матеріали до лекції / Членова Л. Г. – Київ, 1959. – 31 с. 19. Центральний державний історичний архів України – Ф. 2045, оп. 1, спр. 21, П. Ивачев – о пребывании выставки в Елисаветграде, Киеве, Одессе, о продаже картин. 7 арк.